

UDK 811.163.1'367.335

Izvorni znanstveni članak

Prihvaćen za tisak 10. 10. 2022.

<https://doi.org/10.29162/jez.2022.15>

Milan Mihaljević
Staroslavenski institut Zagreb

Rastavne strukture u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku

U radu se opisuje sintaksa rastavnih struktura u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. U *Uvodu* se ukratko određuje koordinacija i rastavnost kao njezin oblik te se navode rastavni koordinatori koji se pojavljuju u hrvatskoglagoljičnim tekstovima. Tema su 2. poglavlja dvočlane monosindetske rastavne strukture, i obične, i upitne, posebice alternativna i eliptična pitanja, te metajezična disjunkcija. U 3. se poglavlju govori o korelativnim rastavnim strukturama koje imaju koordinator i ispred prvoga koordinanda. U 4. poglavlju riječ je o višečlanim (polisindetskim) rastavnim strukturama. Riječi koje služe kao rastavni koordinatori mogu imati i druge uloge i značenja. Zbog toga je 5. poglavlje posvećeno njihovim ostalim ulogama. Šesto je poglavlje zaključno. U njemu se ukratko iznose spoznaje i zaključci iz prethodnih poglavlja.

Ključne riječi: koordinacija, rastavne strukture, hrvatski crkvenoslavenski jezik, hrvatskoglagoljični tekstovi

1. Uvod

Sintaktičke konstrukcije u kojima su dvije ili više jedinica spojene u jednu veću sintaktičku jedinicu, ali i dalje imaju isti semantički odnos sa susjednim jedinicama kao da su samostalne, zovu se koordiniranima. Njihovi članovi u tipičnome slučaju imaju isti strukturni položaj te najčešće pripadaju i istoj sintaktičkoj kategoriji. Tri su osnovne vrste koordiniranih struktura: sastavne, rastavne i suprotne. Tim se trima vrstama često dodaju još zaključne, objasnidbene i uzročne strukture, koje mogu biti i koordinirane i subordinirane, a katkad se kao posebna vrsta izdvajaju i gradacijske strukture koje neki jezikoslovci smatraju podvrstom suprotnih, a drugi podvrstom sastavnih struktura. Tema su ovoga rada rastavne strukture u hrvatskoglagoljičnim tekstovima. Rastavne su strukture vrsta koordiniranih struktura

u kojima koordinatori povezuju, točnije rečeno razdvajaju, međusobno isključive sadržaje izražene u koordinandima.¹ Ulogu rastavnoga koordinatora (*rastavnika*) u hrvatskoglagoljičnim tekstovima imaju riječi: *ali, ili, lûbo* i *vola*.² U nastavku članka razmotrit ćemo njihove uloge i međusobni odnos te odrediti kojemu jezičnom sustavu pripadaju, tj. koji izvorno pripadaju crkvenoslavenskomu, a koji su u hrvatskoglagoljične tekstove ušli iz onodobnoga hrvatskog jezika.

2. Monosindetske rastavne strukture

Obične su dvočlane rastavne strukture u hrvatskome crkvenoslavenskom, kao i u suvremenome hrvatskom jeziku, prema klasifikaciji Martina Haspelmatha (2007: 6) monosindetske i pripadaju podtipu:

(1) [A [co B]].

Drugim riječima, imaju samo jedan koordinator koji je smješten između koordinandā i tješnje je povezan s drugim nego s prvim koordinandom. Užu povezanost s drugim nego s prvim koordinandom pokazuju primjeri u kojima su koordinandi razdvojeni i u kojima se koordinator uvijek nalazi neposredno ispred drugoga koordinanda.³

(2) a. *ne smradna budi ili bludna stvar' n(a)šego telêse* – BrVO 81b

lat. Ne foeda sit, vel lubrica compago nostri corporis

b. *aće kto r(e)čet' se svdê h(rbst)b e(stv) ili ov'dê · ne imête vêri* – MBer₁ 133c

lat. si quis vobis dixerit: Ecce hic est Christus aut illic, nolite credere – Mt 24,23

U primjerima (2) prvi je koordinand pod utjecajem latinskoga predložka zbog stilističkih razloga (isticanja) pomaknut prema početku surečenice, a koordinator je

¹ Slijedeći Martina Haspelmatha (2007.), u ovome radu zbog veće preciznosti dajemo prednost nazivima *koordinator* i *koordinand* pred tradicionalnim nazivima *veznik* i *konjunkt*. Veznicima se u tradicionalnoj gramatici smatraju ne samo koordinatori nego i subordinatori (zavisni veznici), a naziv *konjunkt* neki jezikoslovci upotrebljavaju samo za članove sastavne (konjunktivne) koordinacije.

² Riječi *lûbo* i *vola* izgovaraju se kao [lubo] i [volja].

³ Pri preslovljivanju iz glagoljice u latinicu držali smo se načela uobičajenih u novijim izdanjima Staroslavenskoga instituta u Zagrebu. To znači da se, bez obzira na izgovor (čitanje), slovo **h** uvijek prenosi kao *ê*, slovo **ŷ** kao *û*, slovo **h** kao *i*, slovo **h** kao *ï*, slovo **ŷ** kao *č*, štapić (†) kao *ь* i apostrof (') kao *'*. Ostala su glagoljična slova jednoznačna i ne zahtijevaju komentar. Iza svakoga je primjera navedena kratica izvora te broj folija i oznaka stupca na kojemu se nalazi. Uz primjere su navedeni i usporedni latinski tekstovi, tamo gdje su poznati, a uz biblijske tekstove i kratica knjige i broj poglavlja i stiha/retka. Kratice glagoljičnih izvora popisane su na kraju rada, a kratice biblijskih knjiga mogu se naći (između ostaloga) u *Rječnik* (2000: XLIII).

ostao uz drugi koordinand. Da je koordinador povezan s prvim koordinandom i zajedno s njime pomaknut prema početku surečenice, dobivene strukture **ne smrad-na ili budi bludna* i **sbdê ili h(rvst)b e(stb) ov'dê* ne samo da su gramatički apsolutno neovjerene nego su i vrlo teško razumljive.⁴

Kao i u starocrkvenoslavenskome i suvremenome hrvatskome te drugim južnoslavenskim jezicima i ruskome jeziku, najčešći je rastavnik *ili*.⁵ On je prijevodna istovrijednica svih latinskih rastavnika (*an, aut, seu, sive, vel*), može se pojaviti u svim vrstama rastavnih struktura, a njime se mogu zamijeniti svi drugi rastavnici, što potvrđuje činjenica da za većinu primjera s tim rastavnicima postoje u pojedinim rukopisima inačice s rastavnikom *ili*.⁶ Taj rastavnik može povezivati izraze svih sintaktičkih kategorija. U primjeru (2a) povezuje dva pridjeva (*smradanb* i *bludanb*), a u (2b) dva mjesna zamjenična priloga (*sadê* i *ovdê*). Navodimo još nekoliko primjera u kojima taj koordinador povezuje izraze drugih sintaktičkih kategorija:

- (3) a. *bihb êko mêdb zvaneçi ili kumbalb zvecae* – MVb₂ 26a
lat. factum sum velut aes sonans, aut cymbalum tinniens – 1C 13,1
b. *gdê bi se moglo isp(o)v(ê)dati ili pokaêti* – BrVat₅ 78c
lat. quis potest confiteri Domino.
c. *vb vsêh' êže daût se vam' ili znamenuût se s(ve)tbami* – BrVb₁ 216a
lat. in omnibus quae dicuntur verbis, vel signatur sacramentis.
d. *êkože bê emu ot g(ospod)a is(u)h(rvst)a stol' prêdan' ili prêporučen' – BrVb₄ 91d*
lat. sicut ei fuerat a Domino Iesu Christo cathedra tradita vel commissa.
e. *i zavr'žetb ego v' edinb vrbhb ili v' edinb dolacb* – BrDrag 142c
lat. et proiecerit in uno montium aut in una vallium – 4Rg 2,16
f. *âce bil' bi rêsni č(lovê)kb · iže mogl' bi umrêti · ili âce što veče ot č(lovêč)b-
stva bilo bi · umrêti se ne dopustit'* – BrVb₂ 110c
lat. utrum vere homo sit, qui mori possit, an aliquid super homines sit,
et mori se non permittat.

⁴ Ništa se u gramatičkoj ovjerenosti i razumljivosti primjera ne bi promijenilo da je prvi koordinand ostao uz drugi ili da je cijela koordinacija pomaknuta na početak surečenice. Tada jedino prvi koordinand ne bi bio istaknut u odnosu na drugi. U suvremenome je hrvatskom prijevodu navedenoga mjesta iz *Evandjelja po Mateju* red riječi neutralan: *Ako vam tko tada rekne: 'Slušaj! Mesija je ovdje' ili 'ondje' – ne vjerujte (Biblija 1980: 958).*

⁵ Usp. Mihaljević (2023. u pripremi).

⁶ Tako primjer (5a) ima u u BrVb₄ 48cd i BrN₂ 484a inačicu s *ili* umjesto *ali*, primjer (17) u MNov 89b inačicu s *ili* umjesto *vola*, a primjer (23c) u BrVb₃ 75c te primjer (23d) u BrVat₅ 120a inačicu s *ili* umjesto *lûbo*.

U primjeru (3a) tim su rastavnikom povezane dvije imenske skupine, u (3b) dva glagola, u (3c) dvije glagolske skupine, u (3d) dva participa, u (3e) dvije prijedložne skupine i u (3f) dvije rečenice. Iako, kako je spomenuto u *Uvodu*, koordinandi najčešće pripadaju istoj sintaktičkoj kategoriji, zabilježili smo i primjere u kojima su rastavnikom *ili* povezani izrazi koji pripadaju različitim sintaktičkim kategorijama:

- (4) a. *koeû siloû · ili v kogo ime vi stvorila esta sie* – BrHum74c
lat. in qua virtute aut in quo nomine fecistis hoc vos – A 4,7
b. *k(a)ko ili kimъ zakonomъ nevidimimъ ... narav' ihъ i v nasъ prestoiť*
– BrBer_{2/II} 157d
lat. quomodo vel quem ad modum eorum nobis invisibilis ...consistat natura.

U primjeru (4a) *ili* povezuje imensku skupinu u instrumentalu (*koeû siloû*) i prijedložnu skupinu (*v kogo ime*), a u (4b) prilog (*k(a)ko*) i imensku skupinu (*kimъ zakonomъ nevidimimъ*).⁷

U liturgijskim su tekstovima ostali rastavni koordinatori znatno rjeđi nego *ili*. Nešto su češći u rubrikama te u neliturgijskim zbornicima duhovnoga štiva kojima je osnovica čakavska:

- (5) a. *ako br(a)ť ali bližika bes' čeda umr'l' bi dr(u)gi br(a)ť ali bližika poimetъ ženu ego · da vbstavil' bi sême br(a)tu ali bližiki svoemu ·* – BrBer₁ 126b
lat. si frater, aut propinquus absque liberis mortuus fuerit, alius accipiat uxorem ad suscitandum semen fratris, vel propinqui sui.
b. *ostanakъ vlii v bačve ali shrani* – RitSegn 53r
c. *povič' sina tvoega ali z'da um'reš'* – COxf 30b
d. *ače li ima ča v dobitci prije dajb ubozimъ vola molstiru potvrđi* – Reg-Ben 39r
lat. Res si quas habet, aut eroget prius pauperibus aut facta solemniter donatione conferat monasterio
e. *ne vspominai g(ospod)i grêhъ moiъ · lûbo roditelъ moiъ* – BrVb₂ 254d
lat. Ne reminiscaris, Domine, delicta mea vel parentum meorum

⁷ U tradicionalnim se opisima koordiniranih struktura često susreće tvrdnja da koordinandi, osim toga što pripadaju istomu semantičkom tipu, moraju pripadati i istoj sintaktičkoj kategoriji (vrsti riječi). To je ograničenje za slavenske jezike, pa tako i za hrvatski crkvenoslavenski, kako pokazuju i primjeri (4), održivo samo ako se sve koordinirane strukture opisuju kao reducirani oblik rečenične koordinacije, što u većini suvremenih sintaktičkih teorija nije prihvatljivo. Cormack; Smith (2005: 401) predlažu zato znatno blaže ograničenje prema kojemu svi koordinandi moraju pripadati sintaktičkoj kategoriji i semantičkomu tipu koji su primjereni okolini u kojoj se pojavljuje koordinirana struktura kao cjelina.

f. *î obakъ misalъ ego · okr'st' cr(ê)k(a)vb · lûbo okr'st' pročih' manastiri
vbs'gda priležaše* – BrVb₄ 80b

lat. Animus tamen eius aut circa monasteria aut circa ecclesiam semper intentus.

Primjeri su (5a) i (5d) iz liturgijskoga teksta, primjer (5b) iz rubrike, a primjeri (5c) i (5d) iz neliturgijskih tekstova. Činjenica da riječi *ali* i *vola* nisu u ulozi rastavnoga koordinatora potvrđene u *Slovníku jazyka staroslověnského* kao i njihova razdioba u hrvatskoglagoljičnim tekstovima pokazuju da je riječ o jedinicama starohrvatskoga, čakavskoga sustava. Riječ *lûbo* ima i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima ulogu rastavnika,⁸ pa se njezino nešto rjeđe pojavljivanje u liturgijskim tekstovima nego u neliturgijskima ne može pripisati utjecaju govornoga jezika. *Lûbo* smo zabilježili kao prijevod latinskih rastavnika *aut*, *sive* i *vel*, *ali* se pojavljuje kao prijevod *aut* i *vel*, a *vola* samo kao prijevod od *vel*.⁹ U službenome su liturgijskom tekstu ti rastavnici nešto češći u tzv. korelativnim strukturama, o kojima će se govoriti niže, ali i tamo su mnogo rjeđi nego *ili*.

Najvažnija je značenjska podjela rastavnih struktura na one koje su upitne i one koje nisu. Neki jezici upotrebljavaju u tim dvjema skupinama različite koordinate.¹⁰ U slavenskim jezicima obje uloge mogu vršiti i najčešće vrše isti koordinatori iako neki jezici imaju posebne koordinate za upitne rastavne strukture.¹¹ U hrvatskoglagoljičnim tekstovima upitne surečenice povezuju rastavnici *ili* i *ali*:

(6) a. *lûdi moi čto stvorihъ v(a)mb · ili o čemъ prognêvah' vi* – BrVat₅ 99b

lat. Popule meus, quid feci tibi, aut quid molestus fui.

b. *ere ki veči e(stb) ki sidity ali ki služity* – CPar 255r

lat. Nam quis maior est, qui recumbit an qui ministrat? – L 22,27

U korpusu nismo pronašli nijedan primjer s rastavnikom *ali* u službenome liturgijskom tekstu, nego samo u zbornicima, što potvrđuje ranije iznesenu tvrdnju da je riječ o jedinici onodobnoga govornog hrvatskog jezika.

Posebna su podskupina upitnih rastavnih struktura tzv. alternativna pitanja. Riječ je o pitanjima na koja se ne može odgovoriti potvrdno ili niječno niti tako da se upitna skupina iz pitanja zamijeni ne-upitnom u odgovoru, nego pitatelj sugovorniku nudi moguće alternativne odgovore i predlaže mu da izabere jedan od njih.

⁸ Usp. *Slovník* 17 (1968: 158–159).

⁹ Prijevodna je istovrijednica latinskoga rastavnika *seu* samo *ili*.

¹⁰ Tako primjerice mandarinski kineski rabi u upitnim rastavnim strukturama koordinator *háishi*, a u onima koje nisu upitne koordinator *huòzhe*. Slično je i u finskome, u kojemu se u upitnim strukturama rabi rastavnik *vai*, a u onima koje nisu upitne *tai* (Haspelmath 2007: 3–4 i 25).

¹¹ Primjerice, u poljskome ulogu upitnoga rastavnika ima koordinator *czy*.

Tako pitanja (6a) i (6b) nisu alternativna jer se upitaniku ne nude mogući odgovori od kojih bi trebao izabrati jedan, nego se traži da ili odgovori zajedno na oba upita ili pak na svaki posebno. Nasuprot tomu, primjer (6c) alternativno je pitanje jer se u njemu od upitanika traži da izabere jedan od dvaju ponuđenih mogućih odgovora, tj. da odluči je li veći onaj koji služi ili onaj koji sjedi. Evo još nekoliko primjera alternativnih pitanja:

- (7) a. *vêrueši li tako suće ili oće sumniši se* – BrVb₄ 89d
lat. *Credis ita esse, an adhuc dubitas?*
b. *ti li esi iže priti hote esi · ili inogo požidaemь* – BrBer_{2/1} 12d
lat. *Tu es qui venturus es an alium exspectamus?*

Otvoreno je pitanje što upitnu rečenicu čini alternativnim pitanjem. Drugim riječima, pitanje je je li alternativnost uvjetovana samo semantičkim i pragmatičkim čimbenicima ili je i sintaktički pojam i, ako je sintaktički pojam, koja su njezina formalna obilježja. Rastavnost (disjunkcija) je nužan, ali ne i dovoljan preduvjet za alternativnu interpretaciju, što pokazuju primjeri (6a) i (6b), koji su rastavne strukture, ali nisu alternativna pitanja. Mihaljević (2002: 334) tvrdi da su alternativna pitanja u suvremenome hrvatskom jeziku uvijek dvorečenične (biklauzalne) strukture koje čine jedno pitanje i pretpostavlja da se od dvaju (ili više) neovisnih disjunktivno povezanih pitanja razlikuju time da imaju samo jedan upitni operator. Svoju pretpostavku potkrjepljuje time da se u primjeru alternativnoga jasno-niječnog pitanja koje navodi pod brojem (1a) upitna čestica *li* pojavljuje samo jednom, dok se u primjerima pitanja koja nisu alternativna ona može ponoviti i u drugome koordinandu, što pokazuje primjer koji navodi pod brojem (21a).¹² Zanimljiv je stoga primjer:¹³

- (8) *verueši li tako suće · ili oće sum'niši li se* – BrBer_{2/II} 167c

u kojemu je upitna čestica *li* ponovljena i u drugome koordinandu, a pitanje ipak treba interpretirati kao alternativno. Čini se dakle da ni (ne)mogućnost ponavljanja upitne čestice *li* nije pouzdano mjerilo razlikovanja alternativnih od nealternativnih disjunktivnih pitanja. Treba istaknuti da je ponavljanje te čestice i u nealternativnim rastavnim upitnim rečenicama rubna pojava, kako u (staro)crkvenoslavenskome tako i u suvremenim slavenskim jezicima.¹⁴

¹² Primjer (1a) glasi *Hoćeš li se udati za Tomislava ili bi radije pobjegla u Australiju?*, a primjer (21) *Možeš li to zamisliti ili možeš li uopće to prihvatiti?* Usp. Mihaljević (2002: 327 i 334)

¹³ To je inačica primjera (7a).

¹⁴ Za starocrkvenoslavenski usp. Večerka (2002: 119): „Im Gegensatz dazu befinden sich am Rande der Sprachstruktur, wenn nicht überhaupt außerhalb der aksl. Sprachnorm, die nur vereinzelt belegten disjunktiv konstruierten Entscheidungsfragen, deren zweiter Satz nicht nur die disjunktive Konjunktion allein, sondern darüber hinaus auch noch die Fragepartikel *li* (enklitisch) beinhaltet.“

Zanimljiv su oblik upitnih rastavnih struktura i eliptične konstrukcije u kojima je elidiran veći dio drugoga koordinanda i od njega je ostala samo niječnica *ne* ili *ni*. Pronašli smo tri vrste takvih eliptičnih konstrukcija. Prvu čine primjeri izravnih pitanja s upitnom česticom *li* u prvome koordinandu:

- (9) *dos'toit' li dan' d(a)ti kes(a)ru · ili nê* – MBer₁ 131d
lat. licet censum dare Caesari, an non? – Mt 22,17,

drugu primjeri zavisnih pitanja uvedenih pogodbenim veznikom *aće*:

- (10) *vii aće suk'na sina tvoego e(stb) ili ni* – BrBer_{2/l.} 115d
lat. vide utrum tunica filii tui sit an non? – Gn 37,32

a treću dopunska pitanja uz takva zavisna pitanja:

- (11) *v'prosi samъ sebe každy · aće ... razumêetъ otkudu bil bi · ot b(og)a li ili ni* – BrVO 211a.
lat. interroget se unusquisque, si ... intelliget unde sit.

Kako je vidljivo iz primjera, u svim je trima vrstama riječ o alternativnim pitanjima. U građi smo, kao i kod drugih vrsta alternativnih pitanja, pronašli samo primjere s rastavnikom *ili*.

U tekstovima smo pronašli i primjere tzv. metajezične disjunkcije. Riječ je o rastavnim strukturama koje ne izražavaju stvarnu disjunkciju, nego je drugi koordinand samo drugi naziv za ono što je izraženo prvim koordinandom (Haspelmath 2007: 27):

- (12) a. *č(lovê)kъ et(e)rъ bogatъ imêše pristavnika ili span'žatura*¹⁵ – BrN₂ 181b
lat. Homo quidam erat dives, qui habebat villicum sive dispensatorem
b. *v rimi s(ve)tie podenciêni ili poten'cie d(ê)vi* – BrPm 214b
lat. Romae sanctae Pudentianae vel Potentianae virginis
c. *luka evrêis'ki a latin'ski tlkuet' se vs'tavъ ili sa vzdvizae se* – BrVat_{1,9} 362a
lat. Lucas hebraicae, latinae interpretatur ipse consurgens sive ipse elevans.

¹⁵ Da je *span'žaturъ* samo drugi naziv za *pristavnika* potvrđuje (su)rečenica koja slijedi neposredno iza toga, a glasi: *še ze ime zn(a)m(e)nuetъ pristavnikъ* (lat. hoc enim οἰκονόμος significat).

U suvremenome se hrvatskom jeziku u toj ulozi, uz češći i uobičajeniji rastavnik *ili*, može upotrijebiti i rastavnik *iliti* svojstven toj vrsti disjunkcije, koji je stilski obilježjen. U hrvatskoglagoljičnim smo tekstovima u toj ulozi zabilježili samo *ili*.

3. Korelativne rastavne strukture

Kao i drugi slavenski jezici te većina europskih jezika, hrvatski crkvenoslavenski ima i tzv. korelativnu koordinaciju. Riječ je o konstrukcijama koje su prema Haspelmathovoj (2007: 15) razredbi bisindetske i imaju strukturu:

(13) [co A co B]

Drugim riječima, one imaju koordinator i ispred prvoga koordinanda te se zbog toga često zovu i inicijalnim koordinacijama. Zbog svoje emfatičke (kontrastivne) uloge – jer se svaki koordinand ističe zasebno kao član koordinacije – katkad se zovu i emfatičkim koordinacijama (Stassen 2000: 15). Treba istaknuti da su korelativni koordinatori međusobno apsolutno ovisni i ne mogu se pojavljivati jedan bez drugoga (Johannessen 2005: 420). U hrvatskome crkvenoslavenskome, kao i u suvremenome hrvatskome i u drugim suvremenim slavenskim jezicima, oba koordinatora najčešće imaju isti oblik. U korelativnim rastavnim strukturama (korelativnoj disjunkciji) pojavljuju se sva četiri u *Uvodu* navedena rastavnika:

ili ... ili:

- (14) a. *ili požri b(og)u er'kulu ili pltv tvoû og'nemь s(a)žgu* – BrBer₁ 1a
lat. aut sacrificia deo Herculi, aut carnes tuas igne cremabo.
b. *ili svobodanь ili rabь vsi v h(rьst)ê edino es(a)mь* – BrVat₆ 197b
lat. Sive liber sive servus, omnes in Christo unum sumus
c. *iže bi hotêlь biti · ili bez c(êsa)ra · ili bez' rimskago zakona tvorečь* – BrVb₄ 70bc
lat. qui se aut sine rege vel sine lege romana agere credat inpune

ali ... ali:

- (15) a.¹⁶ *ki bi hotêlь biti ali bezь c(êsa)ra ali bez' rim'skago zakona tvorečь* – BrBer₁ 145c
b. *poût' b(e)rši ki su pisani · ali vsi ali nêki dêl' ih'* – MVat₄ 72b
lat. cantant versus sequentes, vel omnes vel partem
c. *ali pristani k nama ali hočeva na te reči svedočastvo* – CKol 34c

lúbo ... lúbo:

(16) a. *nikoliže ot nih' lúbo živučem' lúbo umiraûčem' moči otěti se* – BrVb₁ 41b

lat. nullatenus eis vel viventibus vel occisis posse auferri

b. *na egda sie g(lago)let se · da b(og)ь č(lově)kь lúbo v' s(ve)ti gradь · lúbo na goru visoku zělo poět' bil' bi* – BrVb₂ 35c

lat. Sed ecce, cum dicitur Deus homo vel in excelsum montem, vel in sanctam civitatem a diabolo assumtus

vola ... vola:

(17) *sa niže pisana poût se vola vse vola nêki dêl'* – MVat₄ 88b

lat. hec subscripta cantant vel omnia vel in parte

kao i kombinacija

vola ... ali:

(18) a.¹⁷ *siê niže pisaniê poût se · vola vse · ali nêki dêlb* – BrVb₂ 107a

b. *vola samъ звони ali takovu bratu ta dl'gъ naporuči* – RegBen 30v

lat. aut ipse nuntiare aut tali sollicito fratri iniungat hanc curam.

Ulogu korelativnoga rastavnika može imati i sveza *aêe li*, bilo samostalno

aêe li ... aêe li:

(19) *ne idi vslêdъ ûnošъ aêe li ničъ aêe li bogat'* – BrVO 465b

lat. quia non es secuta iuvenes pauperes sive divites – Ru 3,10

ili u kombinaciji s *ili*.

aêe li ... ili:

(20) *vsaki v svoetъ mēsti stoi aêe li hlapъ ili rabъ ili svobodni* – RegBen 6v

lat. propria teneant loca, quia sive servus sive liber.

Zabilježili smo i jedan primjer korelativne disjunkcije u kojemu je prvi član korelacije neodređena čestica *godi*, a drugi rastavnik *vola*.¹⁸

(21) *niže pisana g(lago)lút' se · godi vse vola nêki dêlb* – Br Ber_{2/l.} 150a

¹⁷ To je inačica primjera (17).

¹⁸ Primjer je inačica primjera (17) i (18a).

Za razliku od engleskih korelativnih priloga *both*, *either* i *neither*, čiji doseg uključuje oba koordinanda i koordinator koji je između njih te koji mogu biti odvojeni od prvoga koordinanda (Johannessen 2005: 420–421), prva pojava korelativnoga koordinatora u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, a to znači i rastavnih *ali*, *ili*, *lûbo* i *vola*, u dosegu ima samo prvi koordinand i ne može biti odvojena od njega (Mihaljević 2018: 206–207). To drugim riječima znači da sintaktička struktura korelativnih koordiniranih konstrukcija u hrvatskome crkvenoslavenskome zapravo ima oblik:

(22) [[co A] [co B]]

4. Višečlane rastavne strukture (polisindeton)

I obična (nekorelativna) i korelativna koordinacija mogu u hrvatskome crkvenoslavenskome, kao i u suvremenome hrvatskome i drugim slavenskim jezicima, imati više od dvaju članova. Broj je članova u obama slučajevima neograničen. Po tome se također ponašanje prvoga koordinatora u korelativnim koordinacijama razlikuje od ponašanja spomenutih engleskih korelativnih priloga kojima može biti pridružen samo jedan koordinator.¹⁹ Ta razlika u ponašanju proizlazi iz strukture (22). Engleski korelativni prilozima odabiru kao dopunu koordiniranu skupinu koja je u njihovu doseg, a hrvatski crkvenoslavenski u doseg imaju samo jedan koordinand, što znači da ne odabiru kao dopunu koordiniranu sintaktičku skupinu. Koordinacije s dvama ili više glasovno ostvarenih koordinatora zovu se polisindetskim. Navodimo nekoliko primjera polisindetskih rastavnih struktura, običnih i korelativnih:

(23) a. *imêše šepuku trizubu v rucê svoei · i v'kladaše û v lopižb · ili v kotlb ili v' lon'cb* – BrVb₂ 188a

lat. *habebat fuscinulam tridentem in manu sua et mittebat eam in leb-tem vel in caldarium aut in ollam sive in caccabum* – 1Rg 2,13–14

b. *egda razliêna budeši vb ime o(t)ca vs(e)m(o)guê(a)go ili v domêhb ili v' vinogradêhb ili na sêêni ili meû č(lovê)ki ili na č(lovê)ki ili na skoti ili na koi lûbo tvari ili vb pitii daêna budeši* – MBer₁ 236d

lat. *cum aspersa fueris in nomine Dei omnipotentis Sabaoth sive in domibus, sive in vineis, ... sive in seminatis campis, sive in hominibus, ..., sive in pecoribus, sive in qualicumque creatura, sive in potu data fueris*

c. *imaši li sadê bližiki tvoe · lûbo zeti lûbo sini · lûbo deêeri* – BrN₁ 74c

lat. *habes hic tuorum quempiam generum aut filios aut filias* – Gn 19,12

370 ¹⁹ Usp. Johannessen (2005: 420): „each correlative is associated with only one conjunction“.

d. *ače ubo elikože podobaû nesti ne mogu · vistinu lûbo rêtki · lûbo dva lûbo edinь · ponesu* – BrVb₂ 126c

lat. *Quamvis enim quantos debeo ferre non voleo, certe vel paucos, certe vel duos, certe vero unum feram.*

e. *vola v mêsti zgriši vola izlomi vola pogubi ali izgriši što lûbo* – RegBen 30r

lat. *vel in quocumque loco aliquid deliquerit aut fregerit quippiam aut perdiderit vel aliquid excesserit ibi*

f. *voliši li opiti se ali device silu stvoriti ili č(lovê)ka ubiti* – CŽg 73v

U nekorelativnim rastavnim strukturama s više od dvaju članova mogu biti izostavljeni svi koordinatori osim posljednjega, kako pokazuju primjeri:

(24) a. *eda razdelit se h(rvst)ь · eda pavalь raspēt se za vi · ili va ime pavle krstiste se* – BrVb₃ 40c

lat. *Divisus est Christus? Numquid Paulus crucifixus est pro vobis? aut in Pauli baptizati estis?* – 1C 1,13

b. *što me goniši savle ... eda togo radi êk(o) slêpie pros(vê)tihь zane iscêlihь nedužnie zane izagnahь bêsi · zane lačuće lûdi ot .d. hlêbь nasitihь · ili zane êk(o) ot groba vskrê(sihь) mr'tvie* – BrVat6 135b

lat. *cur me persequeris, Saule? ... Numquid quia illuminavi caecos, quia sanave aegrotos, quia fugavi daemones, quia esurientes populos quinque panibus pavi an quia de tumulis mortuos suscitavi?*

Po tome se rastavna koordinacija razlikuje od sastavne i suprotne u kojima mogu biti izostavljeni svi koordinatori te one mogu biti potpuno asindetske. Međutim, ako je glasovno ostvaren (leksikaliziran) prvi, drugi ili bilo koji sljedeći koordinator, tada moraju biti glasovno ostvareni (leksikalizirani) i svi koordinatori iza njega. Tako je u primjerima (23a), (23c) i (23f) leksikaliziran koordinator između prvoga i drugoga koordinanda te svi oni iza njega. U korelativnoj disjunkciji uvijek su leksikalizirani svi koordinatori jer, da bi disjunkcija bila korelativna, mora biti leksikaliziran koordinator ispred prvoga koordinanda.

5. Ostale uloge rastavnika

Kao i većina drugih konektora, i rastavni su koordinatori često višefunkcionalni. Tako rastavnici *ili* i *ali* mogu uvoditi admirativna pitanja koja se u suvremenome hrvatskom jeziku uvode upitnom česticom *zar*:

(25) a. *i r(e)če natanь k bir'sabi materi solomuni · ili ne slišiši êk(o) vladaetь adoniê s(i)нь ajitinь* – BrBer_{2/1} 211c

lat. dixit itaque Nathan ad Bethsabée matrem Salomonis: Num audisti quod regnaverit Adonias filius Aggith – 3Rg 1,11

b. ... *ali ne slišiši êko vladaet' adoniê s(i)nb ajitin'* – BrVO 321a

Ali usto može biti i suprotni, a rijetko i pogodbeni veznik.²⁰ Riječi *vola* i *lûbo* u svezi s upitnim i odnosnim zamjenicama i zamjeničnim priložima imaju ulogu neodređenih čestica čije značenje odgovara onomu čestica *bilo* i/ili *god* u suvremenome hrvatskom jeziku:

(26)²¹ a. *vola kadê esi d(u)še zali da izideši i odstupiši ot sego obraza b(o)žiê* – MNov 256bc

lat. Exorcizo te, immunde spiritus, ..., ut exeas et recedas ab hoc famulo Dei

b. *da m'nê pros'tiši vola ča sam prêgrêšilb ot onihb sed'mihb gr(ê)h(o)vb s(e)mr(b)tnihb* – CIvan 143v

lat. ut mihi parcas et indulgeas, quidquid peccavi et commisi per septem peccata mortalia

(27) a. *običai bê sudcu pustiti lûdem' ednoga uz'nika · koga lûbo hotêhu* – CPar 243v

lat. consueverat praeses dimittere populo unum vinctum quem voluissent – Mt 27,15

b. *i č'to lûbo m'nê dati hočeši* – BrN₂ 390c

lat. Et quicquid te mihi daturam sponderas.

Treba spomenuti da *vola* uvijek dolazi ispred, a *lûbo* iza zamjenice/priloga, što je vidljivo i u navedenim primjerima. U kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima riječ *lûbo* mogla je uvoditi i dopusne rečenice, često u kombinaciji s veznikom *i* (Slovník 1968: 159). U građi *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, koji se izrađuje u Staroslavenskome institutu u Zagrebu, pod natuknicom *lûbo* nema takvih primjera.

6. Zaključak

U ovome smo radu nastojali opisati sintaksu rastavnih struktura u hrvatskoglagoljičnim tekstovima. Utvrdili smo da ulogu rastavnoga koordinatora mogu imati riječi: *ali*, *ili*, *lûbo* i *vola*. Obične dvočlane rastavne strukture imaju samo jedan ko-

²⁰ Usp. *Rječnik* (2000: 42–43) gdje su navedeni i primjeri.

372 ²¹ Usp. *Rječnik* (2000: 534).

ordinator koji je smješten ispred drugoga koordinanda s kojim je tješnje povezan nego s prvim. Najčešći rastavnik *ili* pojavljuje se u svim vrstama rastavnih struktura i može zamijeniti sve druge rastavnike. On je, kao i rastavnik *lûbo*, jedinica i hrvatskoga crkvenoslavenskog i starohrvatskoga sustava. Nasuprot tomu, rastavnici *ali* i *vola* u glagoljične su tekstove ušli iz govornoga jezika, što potvrđuje njihova razdioba i činjenica da u toj ulozi nisu zabilježeni u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Upitne surečenice povezuju rastavnici *ili* i *ali*. Sintaktički su zanimljiva vrsta upitnih rastavnih struktura eliptične konstrukcije u kojima je od drugoga koordinanda ostala samo niječnica *ne* ili *ni*. Pronašli smo tri vrste takvih konstrukcija: izravna pitanja s upitnom česticom *li* u prvome koordinandu, zavisna pitanja uvedena pogodbenim veznikom *aće* i dopunska pitanja uz takva zavisna pitanja. U tekstovima su potvrđeni i primjeri tzv. metajezične disjunkcije u kojima je uvijek rastavnik *ili*. U korelativnim rastavnim strukturama, koje imaju koordinator i ispred prvoga koordinanda, pojavljuju se kombinacije: *ili ... ili, ali ... ali, lûbo ... lûbo, vola ... vola, vola ... ali, aće li ... aće li, aće li ... ili i godi ... vola*. U hrvatskome crkvenoslavenskome, kao i u suvremenome hrvatskome i drugim slavenskim jezicima, inicijalni koordinatori u dosegu imaju samo prvi koordinand od kojega ne mogu biti odvojeni. To znači da ne odabiru kao dopunu koordiniranu strukturu i zbog toga korelativne koordinacije, kao i one nekorelativne, mogu imati neograničen broj članova, za razliku od engleskih korelativnih priloga *both, either* i *neither*, koji odabiru kao dopunu koordiniranu skupinu koja je u njihovu dosegu i zato iza njih može biti samo jedan koordinator, tj. koordinacija koju uvode uvijek je dvočlana. U višečlanim nekorelativnim rastavnim strukturama mogu biti izostavljeni svi koordinatori osim posljednjega, ali ako je leksikaliziran prvi, drugi ili bilo koji sljedeći, tada moraju biti leksikalizirani i svi oni iza njega. Svi rastavnici mogu imati i druge uloge. Rastavnici *ili* i *ali* uvode admirativna pitanja, *ali* može biti i suprotni te rijetko i pogodbeni veznik, a *vola* i *lûbo* uz upitne i odnosne zamjenice i zamjenične priloge imaju ulogu neodređenih čestica.

Literatura

- Biblija 1980. *Biblija: Stari i Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Cormack, Annabel; Smith, Neil. 2005. What is Coordination? *Lingua* 115. 395–418. <http://dx.doi.org/10.1016/j.lingua.2003.09.008>
- Haspelmath, Martin. 2007. Coordination. U Shopen, Timothy (ed.). *Language Typology and Syntactic Description. Second edition, Volume II: Complex Constructions*, 1–51. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511619434.001>
- Johannessen, Janne Bondi. 2005. The Syntax of Correlative Adverbs. *Lingua* 115. 419–443. <http://dx.doi.org/10.1016/j.lingua.2003.09.009>
- Mihaljević, Milan. 2002. The Structure of Croatian Alternative Questions. U Kosta, Peter; Frasek, Jens (eds.). *Current Approaches to Formal Slavic Linguistics*, 327–335. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

- Mihaljević, Milan. 2018. The Structure of Coordination: Evidence from Croatian Church Slavonic. *FASL* 25. 200–213.
- Mihaljević, Milan. 2023. Coordination and Subordination in Slavic Languages. U Šipka, Danko; Browne, Wayles E. (eds.). *The Cambridge Handbook of Slavic Linguistics*. Cambridge University press (u pripremi).
- Rječnik. 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, I. svezak: a¹ – vrêďb*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Slovník 17. 1968. *Slovník jazyka staroslověnského 17: lice – marša*. Praha: Academia.
- Stassen, Leon. 2000. AND-languages and WITH-languages. *Linguistic Typology* 4. 1–54. <http://dx.doi.org/10.1515/lity.2000.4.1.1>
- Večerka, Radoslav. 2002. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax IV. Die Satztypen: der zusammengesetzte Satz*. Freiburg i. Br.: Weiher.

Kratice izvora

BrBer₁: Prvi beramski (ljubljski) brevijar, kraj 14. st.; **BrBer_{2/I}**: Drugi beramski (ljubljski) brevijar, 15. st. (prvi dio); **BrBer_{2/II}**: Drugi beramski (ljubljski) brevijar, 15. st. (drugi dio); **BrDrag**: Dragučki brevijar, 1407.; **BrHum**: Humski brevijar, 15. st.; **BrN₁**: Prvi novljanski brevijar, 1459.; **BrN₂**: Drugi novljanski brevijar, 1495.; **BrPm**: Pašmanski brevijar, druga polovica 14. st.; **BrVat₅**: Vatikanski brevijar *Illirico* 5, sredina 14. st.; **BrVat₆**: Vatikanski brevijar *Illirico* 6, treća četvrt 14. st.; **BrVat₁₉**: Vatikanski brevijar *Vat. Slav.* 19, 1465.; **BrVb₁**: Prvi vrbnički brevijar, 13.–14. st.; **BrVb₂**: Drugi vrbnički brevijar, 14. st.; **BrVb₃**: Treći vrbnički brevijar, prva polovica 15. st.; **BrVb₄**: Četvrti vrbnički brevijar, 14. st.; **BrVO**: Brevijar Vida Omišljanina, 1396.; **CIvan**: Ivančičev zbornik, 14.–15. st.; **CKol**: Koluničev zbornik, 1486.; **COxf**: Oksfordski zbornik, 15. st.; **CPar**: Pariški zbornik *Slave* 73, 1375.; **CŽg**: Žgombičev zbornik, 16. st.; **MBer₁**: Prvi beramski (ljubljski) misal, 15. st.; **MNov**: Misal kneza Novaka, 1368.; **MVat₄**: Vatikanski misal *Illirico* 4, početak 14. st.; **MVb₂**: Drugi vrbnički misal, 1462.; **RegBen**: Regula sv. Benedikta, kraj 14. st.; **RitSegn**: Senjski tiskani ritual, 1507. ili 1508.

DISJUNCTIVE STRUCTURES IN THE CROATIAN CHURCH SLAVONIC LANGUAGE

The paper describes the syntax of disjunctive structures in Croatian Glagolitic texts. Disjunctive coordinators are: *ali*, *ili*, *lûbo* and *vola*. Ordinary two-membered disjunctive structures have only one coordinator located in front of the second coordinand with which it is more closely connected than with the first coordinand. The most common coordinator *ili* appears in all types of disjunctive structures and can replace all other coordinators. It is, like *lûbo*, a unit of both the Croatian Church Slavonic and the Old Croatian system. In contrast, the coordinators *ali* and *vola* entered the Glagolitic texts from the vernacular, which is confirmed by their distribution and the fact that in this role they are not recorded in canonical Old Church Slavonic texts. Interrogative sentences are connected by disjunctive coordinators *ili* and *ali*. The elliptical interrogative constructions in which only the negative particle *ne* or *ni* remains of the second coordinand are also interesting from the syntactic point of view. There are three types of such constructions: direct questions with the interrogative particle *li* in the first coordinand, dependent questions introduced by the conditional conjunction *âce*, and tag questions adjoined to such dependent questions. We also found examples of the so-called metalinguistic disjunction, in which the coordinator is always *ili*. In correlative disjunctive structures, which have a coordinator also in front of the first coordinand, all earlier mentioned coordinators appear as well as the group *âce li* and their combinations. In Croatian Church Slavonic, as well as in modern Croatian and other Slavic languages, the initial coordinators have only the first coordinand in their scope, from which they cannot be separated. This means that they do not choose a coordinated phrase as a complement and, therefore, correlative coordinations, as well as non-correlative ones, can have an unlimited number of coordinands, unlike the English correlative adverbs *both*, *either* and *neither* which choose a coordination phrase as a complement and, therefore, the coordination is always binary. In multiple non-correlative disjunctive structures, all coordinators except the last one can be omitted, but if the first, second, or any other coordinator is lexicalized, then all coordinators after it must be lexicalized. All coordinators can have other roles. Coordinators *ili* and *ali* introduce admirative questions, *ali* can also be the adversative and rarely a conditional conjunction, and *vola* and *lûbo*, with interrogative and relative pronouns and pronominal adverbs, have the role of indefinite particles

Keywords: coordination, disjunctive structures, Croatian Church Slavonic language, Croatian Glagolitic texts

Adresa autora:

Milan Mihaljević
Staroslavenski institut

HR – 10 000 Zagreb, Demetrova 11
mihalj@stin.hr